

NJB 021

Jéhu puccsa és következményei

Tartalomjegyzék:

I. Bevezetés	1
II. Előzmények	3
II.1. Izráel története a Bírák korától a királyság kezdetéig	3
II.2. Dávid és Salamon uralkodása, és az „egységes” királyság kora	4
II.3. Baál – kultusz és az Omridák	7
III. Jéhú	9
III.1. Jéhú trónra lépése	9
III.2. Jéhú puccsa	9
IV. A Tel – Dán sztélé	16
IV.1. Bevezetés	16
IV.2. A Tel – Dánban talált óarámi felirattöredék fordítása	17
IV.3. Jéhú, mint az „Én”	18
IV.4. Valóban hódolt Jéhú Baálnak (2Kir 10.18)?	19
IV.5. Konklúzió	21
V. Jéhú puccsának a következményei	22
V.1. Politikai következmények	22
V.2. Jéhú dinasztia	24
V.3. Jéhú megítélése a deuteronomista szemszögéből	26
V.4. Jéhú megítélése Hós 1:4 alapján	29
VI. Összefoglalás	31
Irodalomjegyzék	34

I. Bevezetés

A dolgozat megkívánja, hogy mielőtt belekezdének, a fő témába előtte egy bevezetés részben bemutassam, hogyan alakult át a Bírak kora királysággá, hogyan lett „egységes királyság” (inkább perszónálunióról van szó, sem mint egységről), és ez az egység hogyan vezetett az 1Kir 12-ben a kettészakadáshoz. Mindezek után egy nagyon fontos rész Aháb (Omri fia, tehát ez már az Omri dinasztia, ami 882 – 845-ig tartott itt megoszlanak, a vélemények a dinasztia végét illetően van, aki 842 és van, aki 841-re teszi, pontos adatot nem lehet közölni.¹) aki feleségül veszi a föníciai Jezábelt és vele bekerül az országba a Baal kultusz, ami egészen Jéhu fellépésig ott is marad. Jéhut meg is említi az 1Kir 19,16 „*Azután Jéhút, Nimsi fiát kend fel Izráel királyává...*” Illés megjövendöli Omri házának pusztulását, amit Jéhu visz véghez 2Kir 9,16-11. Nagy kérdést vet fel a 2Kir 9,20 „*Jéhu, Nimsi unokája*”; 2Krón 22,7 „*Jéhu, Nimsi fia*”; 2Kir 9,2 „*Jéhu, Jósáfát fia, Nimsi unokája*”, de talán a 2Kir 9,2 a The Anchor Bible Dictionary szerint egy későbbi betoldás. Jéhu története a 2Kir 9-10 fejezetben található. John Bright szerint a lázadás a nép elégedetlenségét tükrözte. Voltak más konzervatív körök, akik lázadást akartak, talán ilyenek voltak a rékábíták 1Krón 2,55.² Jéhu puccsának hatalmas következményei lettek, ebből talán a legnagyobb, hogy az együttműködés, ami jelen volt az északi és déli országrészen a puccs előtt, az megszűnt, pedig azzal a koalícióval talán lett volna esély az arámok ellen. Jéhu lázadásának negatív hatásai Júdában is éreztették hatásukat (Ataljá királynő).³ Következményei közé tartozik még az izraeli-föníciai viszony megromlása, Júdával való szövetség megszakadt. Izráel belsőleg is meggyengül 2Kir 10,11 „*Azután levágta Jéhu mindazokat, akik még megmaradtak Aháb házából...*” Az ország vezető rétege odaveszett.⁴ Viszont azt nem jelenthetjük biztosan ki, hogy Jéhu volt, aki megölte Jórámot és Ahazját, mert van egy másik forrás (Tel Dánban talált töredékes arám nyelvű felirat) ami azt állítja, hogy Hadad által vezetett király ölte meg a Júdeai és Izraeli királyt.⁵ Kiirtotta Jéhu a Baal papokat Izráelből. A 2Kir 10,30-ban azt mondja az Úr Jéhúnak, hogy mindent úgy tett, ahogyan azt kérte tőle ezért utódai sokáig lesznek a trónon, de Hós 1,4-ben már azt mondja az Úr, hogy megbüntetem Jéhu házát a Jezréeli vérrontás miatt. Jéhúnak sikerült elfordítani Hazaél figyelmet Izraelről, az asszír hatalom révén volt ez lehetséges. A „fekete obeliszk”

¹Winfried Thiel: Jehu. David Noel Freedman: The Anchor Bible Dictionary. New York, 1992, Doubleday. 670.o.

²John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 241.o.

³Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó. 115-116.o.

⁴John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 244.o.

⁵Hodossy – Takács Előd: Móáb. Budapest, 2008, Új Mandátum könyvkiadó. 180-181.o.

tanúsága szerint adót fizetett III. Salmanasszárnak, hogy támadja meg Hazáélt. III. Adad-nirari kiskorúsága miatt Hazáél könnyen meg tudta támadni Izráélt, mert nem kellett tartania az asszíroktól. Jéhú pedig szinte az egész Transzjordánia területet délen az Arnón folyó mentén a moábi határig elvesztette.⁶

A dolgozat további részében szeretnék a Jéhú dinasztiáról (Jéhú 843-816; Jóáház 816-800; Jóás 800-785; II. Jeroboám 785-745; Zakariás 745)⁷ is szólni, és a meg nem válaszolt kérdésekre választ adni, részletesen szeretném kifejteni a következményeket.

⁶ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 245.o.

⁷ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 296.o.

II. Előzmények

I.1. Izráel története a Bírak korától a királyság kezdetéig

A Bírak könyve egy átmeneti korszak kb. Kr.e. 1220-tól Kr.e. 1050-ig. Józsué halála és Sámuel megjelenése közötti időszakot mutatja be. A szerző valószínűleg Izrael első királyai Saul és Dávid.⁸ A Palesztinában letelepedett Izráel kezdetben a tizenkét törzs szövetségének szervezetében élt. A régi Izráel nem faji és nem nemzeti egység volt, hanem a YHWH-val szövetségben egyesült törzsek szövetsége. A szövetség hozta létre és tartotta össze a törzsközösséget. A Bírak korában nem volt állam, központi kormányzat, főváros és közigazgatási szervezet. A szövetség gyülekezési helye az a kultushely volt, ahol a szövetségládát őrizték. A legelején ez általában Siló volt.⁹ A régi tradíciókban a bírak főként megmentők, akik törzsüket megszabadítják az elnyomóktól, az elnyomók a kánaáni törzsek. A Bírak könyvében vannak az úgynevezett „kis” bírak (Tóla, Jáir, Ibcán, Élón, Abdón) és a „nagy” bírak (Otniél, Ehud, Debóra, Bárak, Gedeon, Jefte, Sámson, rajtuk kívül még Sámuel és nagy valószínűséggel Élit is itt lehet emlegetni.¹⁰) A Bírak a maguk korában karizmatikus alakok voltak, mert az Úr Lelke volt velük erre a Bibliában nagyon sok vers utal, Bír 3:10a *„Az Úr Lelke szállt rá, és így lett Izráel bírója.”*, és akivel az Úr Lelke volt az győzedelmeskedni tudott az ellenségén.¹¹ A Bír 9. fejezetében olvasunk róla, hogy király van Sikemben és ez Abimelek volt, nem volt hosszú uralkodása és ezt nem is nevezhetjük még igazi uralkodásnak, mert csak Sikem királya volt.¹² Az Sámuel első könyvének 8. fejezetében azzal a kéréssel fordulnak, a vének Sámuelhez adjon nekik királyt, ahogy az más népeknél is szokás. Körülbelül Kr.e. 1000-ben egy Benjámini férfi, Saul vezetésével létrejött egy izraeli királyság. Sámuel első könyve a fő forrás, amely Saul halálával ér véget.¹³ Saul feltehetőleg viszonylag gazdag család gyermeke volt erre utal az 1Sám 9,1-2 *„Volt egy benjámini származású tehetsős ember Benjáminban... Volt neki egy Saul nevű fia, szép ifjú.”* Saul akkoriban került előtérbe, amikor a középső dombságot a filiszteusok uralták, azzal szerzett nevet magának, hogy megtámadott egy filiszteus helyőrséget Gibeá – Mikmás körzetben,

⁸ David és Pat Alexander: a Biblia kézikönyve. 1989, NOVI SAD. 219.o.

⁹ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 158 - 159.o.

¹⁰ Dr. H. Jagersma: Izráel története az ószövetségi korban. Budapest, 1991. 60-62.o.

¹¹ J Alberto Soggin: A History of Israel. London, 1984, SCM Press Ltd. 173.o.

¹² Dr. H. Jagersma: Izráel története az ószövetségi korban. Budapest, 1991. 63.o.

¹³ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 120.o.

majd sikeresen kiűzte a filiszteusokat dél – Efraimból. Gibeá és Mikmás egy meredek völgy (a mai Wady es-Suweinit).¹⁴ Saul uralkodása alatt a katonai erők irányítása feltehetőleg elsősorban családon belüli feladat volt. Saul fia, Jónátán és nagybátyja, Abnér vezető szerepben jelenik meg: Abnért a szöveg a hadsereg parancsnokaként mutatja be 1Sám 14,50b „*Hadseregparancsnokának a neve Abnér volt, aki Saul nagybátyjának, Nérnek volt a fia.*”, annak ellenére, hogy Saul csatáiról szóló történetekben, mindig Sault nevezi meg parancsnoknak. Elképzelhető, hogy Abnért valamikor kinevezték az állandó hadsereg élére, azt lehet gondolnunk, hogy Saul idejében megkezdődött a közigazgatás, ám erre nagyon kevés adat van. A szövegek többször utalnak Saul szolgáira („hivatalnokokra”)¹⁵ Saul uralkodása valószínűleg tovább tartott két évnél, Saul bukásában két tényező játszott fontos szerepet az egyik a szervezési nehézségek a másik pedig a filiszteusokkal való harc.¹⁶ Saul pályája úgy végződött, ahogy kezdődött filiszteusok elleni harccal, de itt már más a végkimenetele. A csata tragédiával végződött a megvert Izraeliek és Saul a Gilbóá-hegyre menekültek 1Sám 31,1 „*Közben a filiszteusok megütözték Izráellel, és az izráeliek megfutamodtak a filiszteusok előtt. Hullottak a sebesültek a Gilbóá-hegyen.*” Saul és három fia mindnyájan elestek.¹⁷

II.2. Dávid és Salamon uralkodása, és az „egységes” királyság kora

A Dávid által alapított dinasztia több mint négy évszázadon át uralkodott Jeruzsálemben. Még az után is, hogy Kr.e. 586-ben Jeruzsálemet meghódították a babiloniak. Nem meglepő tehát, hogy a Bibliai szövegek is nagyon sok figyelmet szentelnek Dávidnak. A Gensis – II Királyok elbeszélés, amelyet a júdeai szerkesztők nem sokkal Jeruzsálem eleste után állíthattak össze, 24 fejezetet szentel Dávidnak, és YHWH kiválasztottjaként, igaz és hű királyként ábrázolja őt. Egy másik bibliai könyv I-II Krónikák Júdea történetét Dáviddal kezdi, és 20 fejezetet szentel Dávidnak. Végül a hagyomány Dávidnak tulajdonítja a Zsoltárok könyvét, amelyben 13 zsoltár kapcsolódik a címe alapján Dávidhoz.¹⁸ A bibliai hagyomány szerint tehát Dávid

¹⁴ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 136.o.

¹⁵ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 142.o.

¹⁶ Dr. H. Jagersma: Izráel története az ószövetségi korban. Budapest, 1991. 72.o.

¹⁷ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 144-145.o.

¹⁸ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 149.o.

fényes, nagy ívű karrierje mögött maga YHWH, Izrael istene állt, aki már igen fiatalon kiválasztotta magának a betlehemi Jísai legkisebb fiát, Dávidot az 1Sám 16-ban történik meg a királlyá kenés Sámuel részéről.¹⁹ Az első kép Dávidról egy parasztgyerek képe, aki Saul udvarába kerül, s ott hősiességével felhívja magára a figyelmet. Később Saul féltékeny lett Dávidra és meg akarta ölni, Dávidnak rejtőzködni kellett. Dávidot Júdea törzse egyhangúan királlyá választotta. Saul contra Dávid motívumnak mindenesetre annyi történeti valószínűsége van, hogy Júdea rezzenéstelenül figyelte Saul haláltusáját, s magának Dávidnak sem az volt az első dolga, hogy Észak segítségére siessen a gilboai tragédia után. Saul halála Dávidot erősítette saját területén, mivel a tragédia után Hebrónba vonult, ahol a Júdeaiak királlyá kenték őt (2Sám 2; 1-4). Közben Abnér Saul hadseregparancsnoka magához vette Isbósetet és Izrael királyává tette, harc kerekedett Saul háza és Dávid háza között, de idővel Saul háza egyre gyengült, míg a Dávidé egyre erősödött. Abnér halála után Isbóset órái is meg voltak számlálva. A meggyilkolt Isbóset helyébe az északiak önként választják meg Dávidot királyuknak 2Sám 5,1 *„Ezután elmentek Dávidhoz Izrael összes törzsei Hebrónba, és ezt mondták: Nézd mi a csontod és húsdod vagyunk!”*. Az így létrejött birodalom azonban soha nem lehetett egységes: helyesebb dolog perszónálunióról beszélni, semhogy a két országrész egyesüléséről. Ráadásul Délen ugyan dinasztikus király Dávid, ám Északon nem; az elbeszélés kifejezetten hangsúlyozza, hogy a király és az északi törzsek csupán „szövetséget” kötöttek. Dávid minden bizonnyal tisztában volt vele, hogy a két országrész egymás mellé rendelése bizonyos feszültségeket fog magában hordozni: politikai és vallásos természetűeket egyaránt. Hogy ezeket megelőzze új fővárost keresett és talált, és pedig az jebúszi kézen lévő Jeruzsálemet 2Sám 5, 6-8 adja élénk az új főváros bevételét. Dávid saját seregével veszi be azért, hogy az ő városa legyen, viszonylag független lehessen a törzsektől. Dávidnak szükség volt a Jeruzsálemi új központ legitimálására. Ezért Dávid a Szent Ládát Jeruzsálembe hozatta.²⁰ A végső harc a filiszteusok ellen. A küzdelem első szakasza Jeruzsálem közelében zajlott le (2Sám 5, 17-25). A filiszteus stratégia tervszerűségét mutatja az a tény, hogy a Dávid kis seregétől elszenvedett vereség után nem menekültek, hanem újra támadtak. Másodszor azonban már súlyos vereséget szenvedtek, és fejvesztetten menekültek a hegyekből 2Sám 5,25 *„Dávid úgy tett, ahogyan az Úr megparancsolta neki, és vágta a filiszteusokat Gebától egészen a gézeri útig.”* és soha többé nem tértek vissza.²¹ A perszónálunió létrejötté és a filiszteusok legyőzése után Dávid a legnagyobb feladatokat

¹⁹ Kőszeghy Miklós: Dávid. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó. 54.o.

²⁰ Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó. 88-91.o.

²¹ John Bright: Izrael Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 193.o.

elvégeztnek könyvelhette el. Dávid lett Palesztina legnagyobb ura. Az idő múlásával egyre kínosabban érezteti hatását, hogy az idős királynak nincs utóda. A sorban következő fiú, Adónijja úgy gondolja, hogy ő fog következni a trónon. Nagy hiba tőle, hogy Ebjátár és Jóáb segítségével még Dávid életében királyként tisztelteti magát (1Kir 1,5-10). Dávidnak született egy fia Betsabétól ő volt Salamon. Dávid saját maga dönt utódlása kérdésében: Salamont még életében régenssé teszi. Adónijja, Jóáb és Ebjátár sorsa pedig megpecsételődött, s a leszámolás csupán Dávid halálát várta meg. Adónijját és Jóábot megölték, Ebjátárt pedig száműzték. A következő uralkodó Salamon, aki még mind az Északi, mind a Déli részen uralkodik.²²

Salamonnál a hatalom megszerzése hatalmas távlatokat nyitott meg. Király lehetett egy viszonylagos rendezett állam élén, megnyílt előtte egy sor feladat és lehetőség. Az állam alapjainak megteremtése két kérdés megoldását jelentette egyszerre az új király számára. Mindkét gond apjáról szállt rá, mert Dávid mind a két kérdést nyitva hagyta. Sem a közigazgatás, sem pedig az ezzel szorosan összefüggő adórendszer területén nem történt semmi érdemleges Dávid korában.²³ Salamon korában fejlett közigazgatás épült ki. Tisztségek alakulása: a hadsereg parancsnoka; a testőrség parancsnoka; a közmunka felügyelője; főtanácsos; kancellár; papol; kormányzók előjárója; a király barátja; a palota előjárója.²⁴ 12 közigazgatási területre osztotta Izráelt:

1. Eraim hegyvidéke, amely valószínűleg Manassé területének egy részét is magába foglalta.
2. A Dán-beliek régi földje, amelyet a kánaániak és filiszteusok területeivel egészítették ki.
3. Szárón síksága, amely a filiszteusok országától délre egészen a 4. kerület határáig tartott
4. A Dór közigazgatási kerülete, amely Délről a Szárón síksága határolt, keletről pedig a Kármel.
5. Az egykori Kánaáni területek Esdrelon síkságának és Básánnak a területén.
6. Az a terület, amelynek a fő helysége Rámóth – Gileád volt, Manassé keleti területe a Jordánon túl, és az a terület, amely Dávid arám hadjárataiból még megmaradt.
7. Mahanájim kerülete Tansz – Jordániában, a 6. közigazgatási kerület déli részén.

²² Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó. 91-95.o.

²³ Kőszeghy Miklós: Salamon. Budapest, 2005, Új Mandátum könyvkiadó. 44.o.

²⁴ E.W. Heaton. Solomon's New Men. London, 1974, Thomes and Hudson. 51-53.o.

8. Naftali területe a Tiberiás tava északi részén.
9. Aser kerülete a 8. kerület és a föníciai tengerparti kerület között.
10. Izsakhár kerülete a 8. és 9. kerülettől délre.
11. Benjámín kerülete.
12. Gád kerülete. a Jordán túlsó partján.

Izráelben azért alakították ki a közigazgatási kerületeket, hogy az adózás folyamatos legyen.²⁵ Első pillantásra láthatjuk, hogy Júdea törzsében egyetlen helytartóság sem volt. Salamon ezzel valószínűleg ki is vívta az északi országrész ellenszenvét. Az északi törzsek belső ellentétei nemhogy csökkentek volna, hanem inkább növekedtek. Vajon ténylegesen Salamon fia, Roboám politikai ügyetlenségének tudható be, hogy az északi törzsek elszakadtak Júdeától, vagy már eleve Salamon uralkodása hozta ezt magával, ezt már nem fogjuk megtudni, hiszen az erről szóló elbeszélés történetisége abszolút bizonytalan.²⁶ Izráel és Júdea területileg másodrendű államokká lettek: Júdához tartozott az ősi birtok és a filiszteus síkság (Gát) határterületei, valamint a Negeb egészen Ecjón – Geberig s valószínűleg Edóm egyes részei; Izráelhez az ősi törzsi birtokok, valamint az északi tengerparti síkság kánaánita eredetű városai és Esdrelon, továbbá talán egy ideig arám területek a Galilei-tenger keleti oldalán. Dávid és Salamon birodalma letűnt.²⁷

II.3. Baál – kultusz és az Omridák.

Omri lépett Izráel trónjára, mindkét királyság számára új korszak köszöntött be, amely körülbelül negyven évig tartott. Az omridák különös Áháb minden eddiginél inkább támogatták a Baál – kultuszt.²⁸ A Genesis – II Királyok szerkesztői Ahábot tekintették az eddigi leggonoszabb királynak. Kialakult a YHWH – Baál konfliktus, amely feltehetőleg Aháb uralmának idején tört felszínre, és amely hozzájárult a dinasztia későbbi bukásához. A felszínen valószínűleg nem az volt a fő kérdés, hogy a YHWH vallása, vagy pedig Baálé legyen-e a kizárólagosan gyakorolt vallás, hanem hogy betölthet-e egyszerre mindkettő kulcsfontosságú szerepet a királyság hivatalos kultuszában. A YHWH - szentély mellett Aháb

²⁵ Dr. Bartha Tibor: Az Ószövetség népe. Szeged, 1998, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szegedi Vallástanár tanszékének tanulmányi füzetek. 81.o.

²⁶ Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó. 103-105.o.

²⁷ John Bright: Izrael Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 224-225.o.

²⁸ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 250-251.o.

új fővárosában Baálnak állított templomot. Az Omri kor társadalmi körülményeiről halvány sejtésünk van. Az országban felélénkült a kereskedelem, amelyet az omridák külpolitikai sikerei, különösen a Föníciaiakkal és Júdával kötött szövetség tette lehetővé, mindez azt is eredményezte, hogy a falvakban lakók egyre inkább szegényedtek el felé, ennek az lett az eredménye, hogy jelentősen megnőtt a szegények és gazdagok közötti szakadék. Nem nehéz megértenünk, hogyan vált Aháb föníciai baálizmushoz fűződő viszonya, különösen az idegen, Baál - hívő nővel kötött házassága és a fővárosbeli Baál - szentély építése az Omri-dinasztiával kapcsolatos valamennyi ellenérzés szimbólumává. Azt nem tudhatjuk, hogy Aháb csupán a feleségének akart kedveskedni a Baál - szentély építésével, mint ahogy Salamon is, vagy pedig az volt a szándéka, hogy beemelje a Baál vallást a nemzeti kultuszba (ezen a ponton fontos lehet, hogy mindkét fia, Ahazjá és Jórám Jahvista nevet viselt.)²⁹

Ahazjá királyságát az aktivitás és hatékonyság hiánya mellett a rövidség is jellemezte. Ezzel megkezdődött az Omri jólét rohamos hanyatlása.³⁰

²⁹ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 271-274.o.

³⁰ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 275.o.

III. Jéhú

III.1. Jéhú trónra lépése

Jéhú királlyá kenéséről beszámol a Biblia a 2Kir 9, 1-15 részletesen. Jéhúról annyit tudunk, hogy hadseregpáncsnok volt, és minden bizonnyal Jósáfát fia és Nimsi unokája.³¹ A Biblia elbeszélés szerint Elizeus indította el az eseményeket „egy próféta-fiat” a Ramót-Gileádi főhadiszállásra küldött, hogy Jéhút királlyá kenje. Amikor Jéhú tisztjei meghallották, hogy mi történt, azonnal királlyá kiáltották ki. Itt ismét a királyválasztás hagyományos formája érvényesül: próféta kiválasztás és népi kikiáltás (itt a hadsereg számított a népnek.)³²

Kr.e. 845-841 között három fontos esemény történt szorosan egymásután. Hazaél megszerezte Damaszkusz trónját, Transzjordánia északi vidékein behatolt az Izraeli területekre, ami alkalmat adott a Jéhú-féle puccsra, III. Salmanasszár pedig ötödik nyugati hadjáratát folytatta, amely során saját állítása szerint leigázta Damaszkuszt, és megtámadta az Izraeli területeket. Érdekes, bár történetileg nem áll biztos lábakon, hogy a szövegek Illésnek és Elizeusnak egyaránt tulajdonítanak, némi szerepet mind Hazaél, mind Jéhú hatalomra jutásában.³³

III.2. Jéhú puccsa

Az Omridákra megvetéssel emlékeznek az Ószövetségben. Kevés említést tesznek a prosperitásról és a gazdagságról, amit Izrael az ő idejükben élvezett. Ehelyett, arról beszélnek az olvasónak, hogy üldözték a YHWH követő prófétákat, igazságtalanok voltak Nábóttal szemben és Baálhoz vonzódtak. Ezen dinasztia fölötti bibliai ítéletet a legvilágosabban a Nábót gyilkosságról szóló beszámoló mutatja, 1 Királyok 21, és a Jéhú lázadásáról szóló beszámoló, 2 Királyok 9:1-10:27. Ezen beszámolók közül a második megkísérli igazolni azt, hogy Jéhú lemészárolta az Omridákat, felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a próféták megjósolták borzasztó sorsukat. Utal arra is, hogy a próféták támadták az uralkodó családot, amiért Baál felé hajlottak és, hogy a Jéhú által Jezréelben elkövetett mészárlás fő célja és

³¹ Na'aman, Nadav: Jehu Son of Omri: Legitimizing a Loyal Vassal by his Overlord. In.: Israel Exploration Journal; 1998, Vol. 48. 236-238.o.

³² John Bright: Izrael Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 241-242.o.

³³ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 287.o.

eredménye az volt, hogy egy Baál hívő dinasztia helyébe egy YHWH hívő dinasztia kerüljön. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nevek, melyeket Omri és Aháb választott a gyermekeiknek (Ataljá, Ahazjá, Jórám) összeférnek YHWH-vel és így nem sugallják a Baálizmus preferenciáját. Továbbá, a Baálizmus nem ért hirtelen véget Jéhu trónra lépésével. Valójában, ha, ahogyan a Jéhu lázadásról szóló beszámoló szerzője utal rá, Izrael hivatalos vallásának az ügye, vagy az Omridák személyes vallási hovatartozása volt mindössze a kiváltó ok, a Jezréeli mészárlás nem úgy jelenne meg, mint Jahvizmus győzelmi pillanata a Baálizmus felett, hanem mint a bosszúállásának a pillanata. Jórám már „elvitette Baál oszlopát”, melyet Aháb állíttatott, még a Jéhu lázadás előtt.³⁴

A Ramót – Gileád erődje Izrael területét őrizte a Jordán folyótól keletre, egy stratégiailag annyira fontos helyen, hogy Izrael és a szomszédos Arám királyai újra meg újra harcoltak, hogy megtartsák, elvegyék vagy visszavegyék azt. Aháb király utolsó tette egy csata volt, hogy visszavegye az erődöt Arámtól, és elveszítette a csatát és az életét is (1Kir 22). Több mint egy tucat évvel később, a fia, Jórám király utolsó cselekedete egy csata Ramót – Gileáért. Jórámnak volt egy szövetségese ebben a háborúban: a 22 éves Ahazjá, Júdea királya, akinek az édesanyja Aháb lánytestvére, Ataljá volt, és így a két unokatestvér nemcsak barátok voltak, hanem katonai-politikai szövetségesek is. A Ramót – Gileádi események sorrendje nem világos. Ha Jórám és Ahazjá mentek harcolni, hogy elfoglalják a várost Arám királyától, akkor sikeresek voltak. Ha Izrael már visszanyerte Ramót – Gileádot már valamikor korábban, akkor Hazaél, Arám ádáz királya megtámadta azt és Izrael és Júdea királyai sikeresen visszaverték a támadást. Bárhogyan is történt, Jórám most birtokolta, de harcolnia kell azért, hogy megőrizze. Jórám akárcsak az apja megsérült a harcban. Ezúttal a seb nem volt halálos, de elég komoly volt ahhoz, hogy visszavonuljon a csatából. Felépülni nem a királyi palotába ment, hanem a vidéki házába Jezréel városába. Ide jött Ahazjá egy békés család látogatására.³⁵ Jórám uralkodásának 12. évében járt, mint az Omri ház negyedik uralkodója, követvén a nagyapját, az apját és a bátyját. A centralizált királyi kormányzás és az adók, amiket ki kellett vetni nem voltak összeegyeztethetők egy olyan nép hagyományos szabadságjogaival, mely soha nem fogadta el a tekintélyelvű irányítást, és felborította egy valaha egyszerű és egyenlőségre törekvő társadalom egyensúlyát. A rezsim spirituálisan és morálisan is megbukott, külföldi pogány kultuszokat támogatott és igazságtalanságot és hűtlenséget követett el. Más dinasztiák is illethetők hasonló vádakkal, de ez egy egyedülálló

³⁴ J.M. Miller: The fall of the house of Ahab. In.: Vetus Testamentum, 1967, Vol 17. 307-308.o.

³⁵ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35. 211-212.o.

terhet cipelt Jezábelt, egy föníciai hercegnő személyében, aki Aháb hitvese és romlásba vivője volt. Megpróbálta kierőszakolni, hogy hajtsanak fejet az ő pogány isteneinek, és elrendelte az Izráelhez hűséges prófétáknak a lemészárlását. A vallási, társadalmi és gazdasági sérelmek felhalmozódása utat nyithat egy lázadónak vagy forradalmárnak, aki megígéri, hogy minden rosszat helyreigazít. Ezúttal a katonai vezetés volt az, aki szembeszállt a rezsimmel, feltehetően elégedetlenek voltak az uralkodó előéletével vagy a kilátásaival. Az Izráel és Arám közötti versengés egy regionális versengés hátterében játszódik, a hatalmas Asszír, mely hajlik az Eufrátesz folyótól nyugatra fekvő kis államok leigázására, és ezen államok királyai között, akik szövetséget kötöttek, hogy ellenálljanak a hódításnak. Aháb erős tagja volt az első szövetségnek, de nem ismeretes, hogy vajon a következő ligákban Jórám elfoglalta-e az apja helyét vagy elutasította a szövetséget. Bárhogyan is volt nem volt kedvére a tisztjeinek: Ha csatlakozott embereket és forrásokat áldozott távoli csatákra, és durván provokálta az Asszír szuperhatalmat. Ha távol maradt, elmulasztotta megvédeni Izráelt az Asszír agressziótól és nem sikerült fenntartani a státuszát, mint regionális hatalom. Bármelyik utat választotta is, egy lázadó nyerhetett támogatást.³⁶ Lázadás esetén kell lenni egy vezetőnek, aki összpontosítja az elégedetlenséget és cselekvésre váltja. A vezető Elizeus volt, egy próféta, aki olyan hírnévnek örvendett, hogy még az Arám uralkodók is bíztak erejében és politikai tisztánlátásában (2Kir. 8:7-15). Jéhu hivatásos katona volt, aki valaha Aháb gárdájában volt 2Kir. 9:25 „*Jéhu ezt mondta tisztjének, Bidkarnak: Vedd föl, és dobd oda a jezréeli Nábótnak a birtokára! Mert emlékezz vissza, amikor apja, Aháb után egymás mellett lovagoltunk, én meg te, milyen vészes jövődölést mondott róla az Úr.*” Azóta magas rangra emelkedett a tisztikarban. Amikor Jórám hazament Jezréelbe, Jéhu volt az egyik kapitány akit hátrahagyott Ramót – Gileád őrzésére, és lehet ő volt a parancsnok. Ha a király Jéhuba helyezte bizalmát, Elizeus tudta, hogy rosszul tette.³⁷

2Kir. 9:4-10 Ez a megkritizálás nem említi Jórámot, a trónon lévő uralkodót, Omrit sem a dinasztia alapítóját, miközben Ahábot 4-szer nevezik meg és Jezebelt kétszer, mintha az ő életútjuk lenne okolható a rezsimmel szembeni minden panaszért. Jéhu visszatért a társaihoz; a tisztetekhez akik, ahogyan a Narrátor emlékezteti az olvasót, Jórám király szolgálatában álltak. 2Kir. 9:14-15 Lehet, hogy azért választották ezt a pillanatot a lázadás, mert Jórám aki, amint azt majd látni fogjuk már elég erős volt, hogy maga vezesse a harci szekerét, lehet, hamarosan elhagyja a sebezhető vidéki pihenőhelyét és visszavonul a súlyosan megerősített

³⁶ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35. 212-213.o.

³⁷ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35 213-214.o.

erődítményébe Samáriába. Ahazjá hazamegy Jeruzsálembe és a leendő Jéhú elmulasztaná az esélyt, hogy megszabaduljon a félig Omrida Júdeai királytól. Jéhú uralkodása, akárcsak az Omridáéké egy katonai táborban kezdődött, de ezúttal nem „egész Izráel” akaratából 1Kir. 16:16 *„Amikor az ostromló nép meghallotta, hogy összeesküvést szőtt Zimri, és hogy a királyt is megölte, akkor az egész Izráel a hadseregparancsnokot, Omrit tette Izráel királyává még azon a napon a táborban.”* Jéhúnál a kis csapat előadott egy koronázási paródiát, improvizált rítusokkal, melynek csak azok számára volt érvényessége, akik már elkötelezték magukat Jéhú célja mellett. Nem egy templomban vagy palotában történt, hanem a barakkban. Nem egy főpap kente fel, hanem csak egy különc. Nem egy finom szőnyegen állt, hanem néhány ruhán. Az elismerése nem a leendő alattvalói hangján történt egy gyűlésen, hanem az összeesküvők felkiáltása révén. A koronázást lezáró esemény a király részéről, hogy elfogadja a koronát és elfoglalja helyét a trónon. Ezt a részt elhalasztották. Jéhú taktikája fortélyos volt. Ramót – Gileádban állomásoztak katonák és magas rangú tisztek. Jéhú nem jelentette be felkenését, hanem az emberekkel csábította el magát. Az ő trónra lépését követelő kiáltványukra válaszolta *„ha ti így gondoljátok”* a hozzávaló lojalitásukat úgy állítva be mintha az a szabad akaratuk megnyilvánulása lenne. Miután meggyőződött róla, hogy nincs senki az erdőben, aki lojális lenne Jórámhoz és figyelmeztethetné őt, elindult egy csapat tiszttel és emberrel, így otthagyva Ramót – Gileádot még sebezhetően Hazaél előtt. A Jezréelbe érkezést folklorisztikus stílusban adják elő a „shalom” motívum ismétlődésével ez a szó jelent „békét” és „jóllétet” is. Amikor Jéhú megkapta az örült próféta üzentét, egy tiszttársa megkérdezte. „Shalom?” A király most ugyanezt kérdezte és a válasz egy szarkasztikus játék lehetett a szavakkal 2Kir. 9:17 *„A Jezréel tornyában álló őrszem meglátta Jéhú közeledő csapatát és így kiáltott: Egy csapatot látok! Jórám ezt parancsolta: Keríts egy lovast, küldd eléjük, hogy kérdezze meg, békés-e a szándékuk!”* „Shalom?” lehetett a kérdés a katonai helyzettel kapcsolatosan Ramót – Gileádban, de miért hozza azt a hírt a harci szekeres tisztek egész csapata, melyet egy lovas futár is vihetett volna? Vagy meg lehetett volna kérdezni a társaságot „Békés szándékkal jöttetek?”, de miért kérdezte volna ezt a király, ha csak nem lett volna oka gyanakodni? Amint Jéhút észrevették az út őrei, Jórám tudta, hogy a kapitány elhagyta a posztját Ramót – Gileádban. Most közeledett egy katonai társasággal, és feltehetően felülbírált a király hírvivőinek parancsait. Lehet, hogy bölcs dolog lett volna a fallal és árokkal körülvett Jezréelen belül várakozni, legalábbis amíg kiderül, hogy vajon ez shalom volt-e vagy sem. Ehelyett Jórám előrement, hogy találkozzon Jéhúval a nyílt téren, és Ahzját is magával vitte, mindketten a saját harci szekereiket vezették és úgy tűnt kíséret nélkül vannak. Rendszerint az alattvaló járul az uralkodóhoz és nem fordítva. Ha Jórám nem

gyanakodott Jéhúra, eléje ment, hogy üdvözlje, ez a különös kegy és tisztelet jele volt. Ha gyanakodott, akkor királyhoz méltó megvetést tanúsított a figyelmeztetéssel szemben. 2Kir. 9: 22-23 *„Jórám meglátva Jéhút ezt kérdezte tőle: Békés-e a szándékod, Jéhú? De ő így felelt: Hogy lehetne békés, amíg anyádnak, Jezábelnek parázñasága és sok varázsolgatása tart?! Ekkor Jórám megfordult, futásnak eredt, és odakiáltotta Ahazjának: Árulás, Ahazjá!”* Egy férfi édesanyjának a megsértése hadüzenet, mint azt Jórám azonnal felfogta, de már túlkésőn. Menekülési kísérlete olyan gyorsan véget ért, amilyen gyorsan egy nyíl száll és, akár az édesapja, ő is meghalt a harci szekérében (1Kir. 22:34-38; 2Krón. 18:33-34). Jórám az Omri ház legutolsó és legkevésbé becsmérelt királya olyan gyorsan mozgó események közepette végezte be, hogy a Narrátor elhagyja az egy uralkodás következményeivel kapcsolatos, szokásos, formális megjegyzéseit.³⁸

Jéhú nem vádolja magát a királyt helytelen cselekedetekkel, hanem valamennyi felelősséget Jezábelre hárít, akinek a hatalma most valószínűleg csökkenőben van. A „szajhaskodás”-t képletesen lehet érteni, mint furcsa istenek utáni vágyakozás, míg a boszorkányság jelentheti a gyakran buja pogány kultikus gyakorlatok sorát. 2Kir. 9:26 *„Bizony láttam, amikor kiontották Nábótnak és fiainak a vérét, így szól az Úr, azért megfizetek neked ezen a birtokon, így szól az Úr! Most azért vedd fel és dobd erre a birtokra az Úr szava szerint!”* Ha Jéhú számító módon vonzotta Jórámot erre a bizonyos helyre, akkor szándékában állhatott ott felidézni Nábótnak emlékét és saját magát nem lázadóként, hanem elrendelt bosszúállóként feltüntetni. Magát és társát Bidkart még Illés próféciajának tanújaként is bemutatta. Az ok, amiért ez a prófécia olyan fontos volt az ő céljához, az lehetett, hogy a lázadás nem az Omri ház, hanem az Aháb ház ellen irányult. Jéhú ezután bement Jezréelbe, ahol Jezábel volt és látta most már elkerülhetetlen végzetét. Akárcsak Ramót – Gileádban, Jéhú másokat vesz rá, hogy cselekedjenek az ő nevében. Jórám utolsó szavai figyelmeztetés volt Ahazjának, aki menekült a harci szekérében. Jéhú utána küldött egy csapatot, hogy üldözőbe vegyék. A Narrátornak és a Krónikásnak különböző verziói vannak az ő sorsát illetően.³⁹

1. Utolérték az úton és megsebesítették, sikerült elérnie Megiddot, és ott belehalt a sérülésébe 2Kir. 9:27 *„Amikor Ahazjá, Júdea királya ezt látta, futásnak eredt Bét – Haggán felé, de Jéhú üldözőbe vette, és ezt parancsolta: Őt is! És megsebesítették a hadi szekeren Gúr hágójánál, Jibleám mellett. Elmenekült Megiddóba, de ott meghalt.”*

³⁸ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35. 214-217.o.n

³⁹ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35.217-218.o.

2. Elért Samáriába, de ott elfogták és kivégezték 2Krn. 22:9 „*Ahazját is megkerestette, és elfogták őt, mert Samáriában rejtőzött, és elvitték Jéhuhoz, aki megölette.*”⁴⁰

Jéhunak nem kellett elhagynia Jezréelt, hogy megalapozza hatalmát Samáriában, a fővárosban. Megtette levélben. 2Kir. 10:1-5-ben olvasható az első levél Jéhu megint csak rábírt másokat a bűnrészességre. Samária főemberei, vonakodván elfogadni a kihívást, megkapták a parancsot. 2Kir. 10:6-9-ben a második levél meg kell gyilkolni az uruknak a fiait. Ennek a hátborzongató megnyilatkozásnak nincs előzménye egyik Héber királyságban sem. Ez az Asszír uralkodók szadizmusának otromba utánzása. Onnantól, azzal folytatta, hogy végzett az Aháb Házhoz tartozókkal Jezréelben, a főembereivel és az ismerőseivel és a főpapjaival. Egy évszázaddal később Hóseás próféta adott egy isteni figyelmeztetést a még mindig uralkodó Jéhu Háznak, hogy „*meg fogom látogatni? (bosszulni?) Jezréel vérét a Jéhu házon*” Az Omri Ház szilárdan megalapozottnak tűnt. Voltak erődítményei és stratégiaileg elhelyezett megerősített városai, kereskedelme és ipara és gazdagsága, katonai győzelmei, nemzetközi rangja és szövetségesei. Elnyerte az elismerését és a barátságát a nagyra becsült Dávid Háznak. Mégis amikor a ravasz és gyorsan lecsapó Jéhu elindult a Ramót - Gileádi helyőrség egy részével maga mögött, a dinasztia elporladt egyetlen védekező csapás nélkül. Csupán néhány nap telt el azóta, hogy Elizeus elküldte bizarr küldöttjét és az Omri Ház többé már nem volt.⁴¹

A Jéhu lázadásról szóló beszámoló objektivitása és a legendás elemek hiánya miatt a kritikusok nagymértékben bíznak alapvető történelmi pontosságában. R. Kittel „*egy objektív személy beszámolójaként*” írja le, melyben a narrátor „*hagyja, hogy a tények, maguk tanúskodjanak Jéhu ellen*”. H. Gunkel „*összességében egy nagyon hihető beszámolónak*” nevezi és R. H. Pfeiffer jellemzése szerint a „*megtámadhatatlan történelmi hűség és objektivitás dokumentuma*”⁴²

A beszámoló szerzőjének biztosan volt egy az írásra készítő rejtett gondolata, mely befolyásolta a leírását. De még itt is van bizonyítéka, hogy röviddel a bemutatott esemény után írt. A korai eredetet jelzi az a tény, hogy míg a beszámoló szerzője nyilvánvaló erőfeszítéseket tesz, hogy felmentse Jéhút a bűnösség alól, rájött, hogy a Jezréeli mészárlás még friss az olvasó agyában és így azt választja, hogy inkább megpróbálja igazolni a borzalmakat, semmint eltitkolni azokat. Ez erőteljesen azt sugallja, hogy a munkáját akkor

⁴⁰ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35. 218.o.

⁴¹ Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35. 218-221.o.

⁴² J.M. Miller: The fall of the house of Ahab. In.: Vetus Testamentum, 1967, Vol 17. 309.o.

alkotta, amikor még a Jéhu család hatalmon volt. Nem kétséges A. Jepsennek igaza van az alábbi állítással: ⁴³

*„A szakasz....., mondjuk úgy, olyan hivatalos vagy félhivatalos beszámoló az eseményről, mely nem fed el semmit – mivel a jól ismert történeteket nem lehet elfedni – de amely a borzalmas ügyet úgy magyarázza, mint YHWH akarata.”*⁴⁴

Jéhu puccsa egy korszak végét jelentette. Nem sokkal ezt követően mindkét királyság behódolt az asszír uralomnak, és történelmük hátralévő részében a nemzeti autonómia csak rövid, kivételes időszakokra valósult meg ismét. Jéhu leszármazottai körülbelül száz éven át uralkodtak Samáriában. A Jéhu – dinasztia kora az egyetlen olyan időszak a kettészakadt királyság történetében, amikor a királygyilkosságok és udvari intrikák Júdában gyakoribbak voltak, mint Izráelben.⁴⁵

⁴³ J.M. Miller: The fall of the house of Ahab. In.: Vetus Testamentum, 1967, Vol 17. 309.o.

⁴⁴ Alfred Jepsen: Nabi Soziologische Studien zur Alttestamentlichen Literatur und Religionsgeschichte. München, 1934. 73.o.

⁴⁵ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 289.o.

IV. A Tel – Dán sztélé

IV.1. Bevezetés

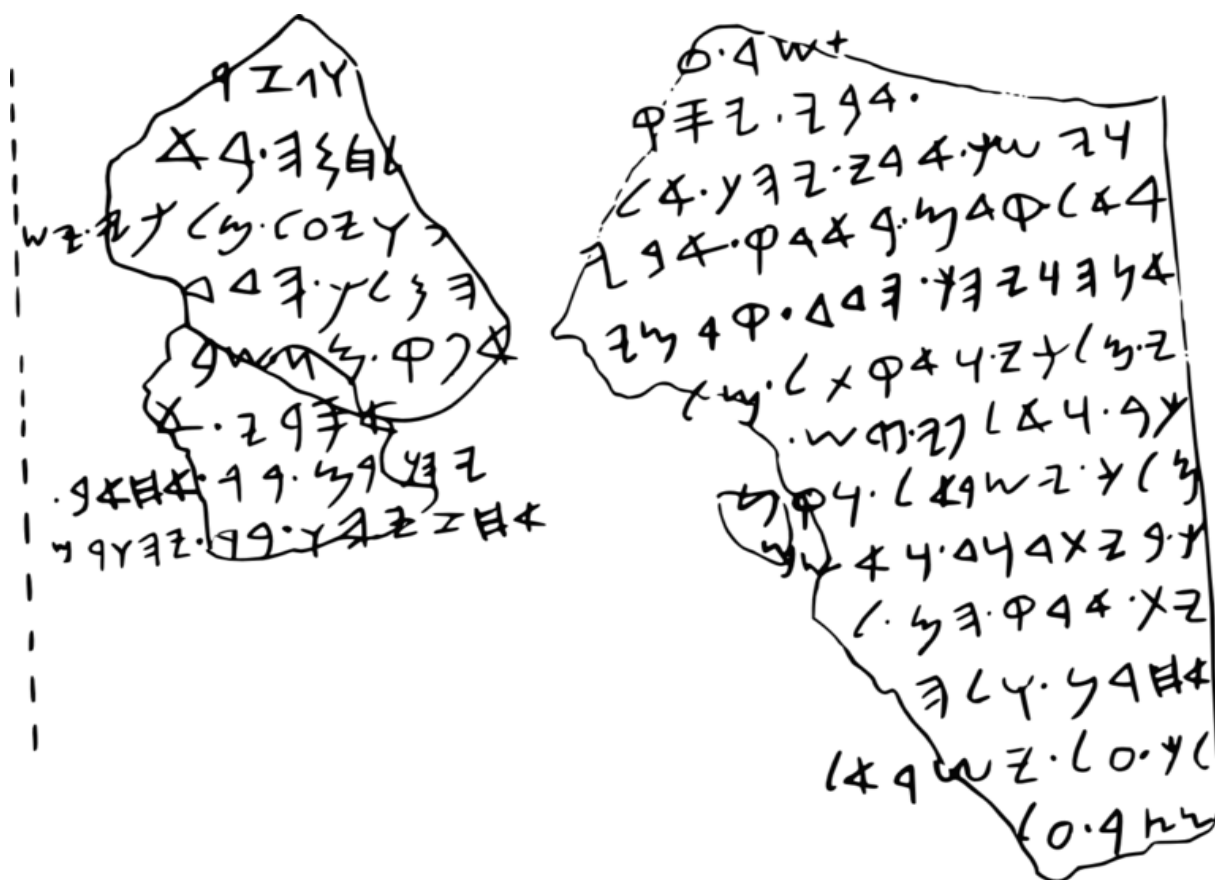
Néhány éve az Izrael legészakiabb területein fekvő Dánból előkerült egy felirat rész, amelyen első ízben olvashattuk Dávid nevét a Biblián kívül. A felirat első töredékét (A-fragmentum) 1993-ban találta meg az Avraham Biran által vezetett régészeti expedíció. A 22 X 32 centiméteres kő, amelyre a feliratot vésték, ugyan jóval későbbi kontextusból, egy a Kr.e. VIII. század közepe táján lerombolt falból került elő, a paleográfiai vizsgálat azonban hamar kimutatta, hogy ennél korábbi. Két évvel később előkerült két további töredék (B1 és B2). Itt két további király, Jórám (Kr.e. 849-842), Júdea uralkodója és talán Jéhú, izraeli (Kr.e. 842-815), mások (például W. Dietrich) szerint Ahazjá király neve merült fel. A felirat arámi nyelvű, legközelebbi paleográfiai párhuzamai a Kr.e. IX. századból valók.⁴⁶

A fő probléma az „Én”-figura kiléte a feliratban. A névtelen személyre gyakran utalnak, mint egy Arámiai király, Benhadad, Hadad- Ezer vagy Hazáél, elbeszélve egy győzelmet Izrael felett. A Biran és Naveh által rekonstruált szöveg szerint, Hazáél megölte Jórámot és Ahazjá királyokat. Ez viszont ellentmond a 2 Kir. 9:16-29-ben dokumentált hagyománynak, ahol Jéhú látható, az Omri ház végének beteljesítőjeként, ahogy azt Illés (1 Kir. 19, 17) és Elizeus (2 Kir. 9, 6-10) kihirdették. Biran és Naveh azt sugallják, hogy – a történelmi rekonstrukció szintjén- Hazáél használhatta Jéhút közvetítőként. Ha az interpretációjuk helyes, váratlan fény esne Izrael történetének egy eddig viszonylag sötét periódusára. Ez a nézőpont ugyan csak kísérleti.⁴⁷

⁴⁶ Kőszeghy Miklós: Dávid. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó. 39.o.

⁴⁷ Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol. 13. 188.o.

IV.2. A Tel –Dánban talált óarámi felirattöredék fordítása

I. ábra: Tel – Dán sztélé

Egeresi László fordításában:

- I. [...] és vágott [...]
- II. [...] atyám felment [ellene mikor] küzdött [...]
- III. [...] és atyám lefeküdt és elment az [őseihez]. És királya [Iz]
- IV. raelnek korábban atyám országa. [És] Hadad tett királlyá
- V. engem és Hadad ment előttem, [és] kivonultam hét...
- VI. királyságomból, és megöltem [het] ven kir[ályt], akik felszerszámozták ez[reit harciszé]
- VII. kereknek és lovasok ezreit. [és megöltem Jeho]rámot, a fiát
- VIII. Izrael királyának és megö(l)[tem Achaz]jáhút, a fiát ki
- IX. rálya Dávid házának és helyeztem [városaikat rommá és fordítottam
- X. az országukat [pusztulásba...]
- XI. más [... ... és Jéhu volt a ki]
- XII. rály Iz[raelben... és kezdtem

XIII. ostromot. [...] ⁴⁸

A szöveg rendkívül töredékes jellege ellenére is világosak az alapvonalak. Egy arámi király győzelmet aratott bizonyos Júdeai és Izraeli királyok felett. Győzelmét, miként kortársai közül mindenki, ő is istenének tulajdonította. „Hadad ment előttem”, azaz ő, a szíriai viharisten segítette harcában a királyt. ⁴⁹

IV.3. Jéhu mint az „Én”

Jan Wim Wesselius kidolgozott egy új felvetést. Az ő szemszögéből a felirat nem egy Arámiai uralkodó győzelmére utal, hanem egy Izraeli királyéra. Ő a következőképpen rekonstruálja, a Tel - Dán feliratot: ⁵⁰

- I. [Én, Jéhu], a szo[lgák királyának] feje [és az ő] bí[rájuk]
- II. [Haz]aél az apám lever[te őt amikor] harcolt [az én] a[pám] ellen
- III. és ő lefeküdt [beteg]. Az apám [vissza]ment a [ház]ába. És a király I[z]
- IV. rael korábban az apám földjére lépett. [És] Hadad királlyá tett en[engem],
- V. [igen] engem. Hadad előttem járt. [És] Elhagytam...
- VI. az én királyságomnak. Megöltem [ké]t kir[ályt] akik bevettek
- VII. harc[ci szekerek ez]reit és lovak ezreit. [megöltem Jó]rámot, [Aháb,]
- VIII. Izrael királyának fiát. Megöl[tem Ahaz]jáhút, a fiát [Jórámnak a ki]
- IX. rálnak Dávid házából. kineveztem [...]
- X. a földjük befelé [...]
- XI. egy másik [k]
- XII. rály Iz[rael] felett
- XIII. ostrom ellen [...] ⁵¹

Ezt a szöveget használva feltevései alapjaként, egy sor megjegyzést tesz a tézise valószínűségét illetően. Először is vitatja, hogy Jéhúnak a lázadása előtt jó kapcsolata lehetett volna Hazáéllal az Arám királlyal. Az ő interpretációjában Jéhu Hazáélt „apámnak” hívja (2. sor). Lehetett olyan szituáció az ősi Izraelben, amikor Jéhu szoros együttműködésben

⁴⁸ Kőszeghy Miklós: Dávid. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó. 39.o.

⁴⁹ Kőszeghy Miklós: Dávid. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó. 40.o.

⁵⁰ Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol. 13. 189.o.

⁵¹ Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol. 13. 190.o.

cselekszik az Arám királlyal Hazáélel, akit általában a Héber Biblia az Izraeliták nagy ellenségeként fest le? Akárcsak Schniedewind, Wesselius feltételezi, hogy Jéhú a lázadás körüli időszakban biztosított magának arám támogatást a tetteihez. Másodszor, Jéhút téve meg a Tel - Dán felirat „Én”-karakterének, Wesseliusnak meg kell oldani egy problémát. 4. sorban olvasható: (És) Hadad királlyá tett engem. Az 5. sor tartalmazza az isteni irányítás megtapasztalását: „Hadad előttem járt”. Ezeket a mondatokat könnyű megérteni, ha a szöveg főszereplője egy arám király. Az általános kép Jéhúról a Héber Bibliában az, hogy Jahvista király. Ugyanakkor, a 2 Kir. 10, 18 alapján „összegyűjtötte Jéhú az egész népet és ezt mondta nekik: *Aháb nem tisztelte eléggé Baált. Jéhú sokkal jobban akarja tisztelni.*” Wesselius feltételez egy időszakot Jéhú életében, amikor az Izraelita király egy másik istenségnek hódolt, nem YHWH-nak. Ebben a szövegben a következő olvasható: „*Aháb nem tisztelte eléggé Baált. Jéhú sokkal jobban akarja tisztelni!*” Ez a mondat bemutat Baál papjainak és ministránsainak egy összejövetelét Jéhúval melyen egy nagy áldozatot terveznek ezért az istenségért. Wesselius elfogad egy időbeli átfedést e gyűlés és a Baál-papok lemészárlása között a 2 Kir. 10, 23-28-ban. Ez az időszak egybevág a pro-Arám időszakkal Jéhú életpályájában. Harmadszor, a felirat nyelve talányos. Jéhúval a főszerepben, az ember héber szöveget várna és nem arámit vagy egy kevert dialektusban íródottat. Wesselius elfogadja, hogy az írás arámiai és aztán rámutat a tényre, hogy mint az arámiai király vazallusa, Jéhú jobban szerethette azok nyelvét, akik segítették, mint az anyanyelvét. Wesselius felvetése szellemes. Megfigyelhető, hogy nem hoz fel új bizonyítékot vagy egy új eljárást. Valójában újrendezi a létező bizonyítékokat, alkalmazva ugyanazokat a történelmi módszereket, mint amelyeket más tudósok már alkalmaztak öölötte egybeolvasztva a kőbe vésett feliratokat és a bibliai adatokat.⁵²

IV.4. Valóban hódolt Jéhú Baálnak (2Kir 10:18)?

Wesselius úgy értelmezi a 2 Kir. 10:18-at, mint utalást Jéhú életének egy időszakára, amikor Baálnak hódolt. Feltételez egy tekintélyes időbeli átfedést a 18. vers eseménye és Baál szolgálóinak lemészárlása között. Ezáltal elkerül minden vitát a Királyok Könyvében felelhető sajátosságok történelmi hitelességét illetően. Nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy ez a nézet ellentmond a megjegyzésnek a 2 Királyok 9:6-ban, ahol Jéhút úgy mutatják be, mint

⁵² Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol. 13. 190-191.o.

YHWH nevében felkent királyt. Meg kell jegyezni, hogy a legtöbb tudós feltételezi, hogy a 2Kir. 9:1-6 és 10, 18-28 ugyanannak a szerkesztési rétegnek a része. Ebből következik, hogy Wesselius javaslata e rétegen belüli tekintélyes feszültség elfogadásához vezetne. Emellett, elmulasztja meglátni az iróniát a 2Kir. 10:18-29-ben. Feltevése az események közötti tekintélyes időbeni átfedésről egy *e silentio* érv. Nem bizonyítható, hogy Wesselius inkorrekt ezen a ponton. Habár nem vette figyelembe azoknak a tudósoknak a nézőpontját, akik foglalkozva ezzel a szöveg egységgel feltételezik, hogy kivéve néhány későbbi kiegészítést, a 2Kir. 10:18-28-ban lévő történetet átfogó, egybefüggő elbeszélésnek kellene tekinteni. Mindent összevéve, valószínűtlennek tűnik a feltételezés, hogy Jéhu Baált szolgálta életének valamely szakaszában.⁵³

Wesselius javaslata egyenlőséget gyanít Baal és Hadad között, mivel vitatja, hogy a felavatás Hadad nevében és az isteni irányítás ezen istenség által, mindkettőre történik, utalás a Tel - Dán feliratban egybeesik azzal az időszakkal Jéhu életében, amikor Baálnak hódolt. Első pillantásra ez az egybeesés helytelennek látszik, mivel Hadad az Amór és Arám leszármazottaknak egy Nyugat sémita vihar istene, míg Baal egy Kánaánita istenségre utal. A 2 Kir. 10-ben Baált a föníciai kultúrákkal hozzák kapcsolatba, míg Hadadot az Arám világ részeként mutatják be. Megjegyzendő ugyan, hogy a Királyok Könyve más istenségekről, mint YHWH nagyon kevésbé speciálisan ír. Ez azt jelenti, hogy a 2Kir. 10:18-28-ban említett Baál nem szükségszerűen azonos a Kánaánita forrásokból ismert Baállal. Emellett meg kell említeni, hogy már a Mariból származó szövegekben is Hadadot néha a titulusa szerint *ba'lu*-nak emlegetik. Az Ugariti szövegekben Baál és Hadad gyakran párhuzamban állnak, például a Baál - ciklus nyitó színében. Az Emartól származó szövegekben az isteni név IM utalhat Baálra éppúgy, mint Hadadra. Ez a rövid vallástörténeti kerülő világossá teszi, hogy Baál a 2Kir. 10:18-28-ban magyarázható, mint egy Hadadra utaló titulus.⁵⁴

⁵³ Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol. 13. 194.o.

⁵⁴ Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol.13. 199-200.o.

IV.5. Konklúzió

Az a gondolat, hogy Jéhú volt a Tel - Dán felirat szerzője feltevések során alapszik. Néhány közülük nem lehetetlen. A többségük azonban, nagyon valószínűtlen vagy, az elérhető bizonyítékok nem meggyőző interpretációján alapszik. A töredékes felirat megtalálása Tel - Dánnál tudósok közötti vitát okozott, melyben még nem sikerült konszenzusra jutni. A többségi, de vitatott, álláspont úgy értelmezi a töredékeket, hogy azok egyetlen felirat részei, beszámolót tartalmaznak az arám királyról, Hazáél győzelméről az izraelita királyok Jórám és Ahazjá fölött. Az utóbbi időben Wesselius azt vitatta, hogy Jéhút kellene a felirat szerzőjének tekinteni, de ez nem valószínű, mivel olyan feltételezéseken alapszik, melyek nem védhetők.⁵⁵

Az irodalmi analízis két lehetséges politikai berendezkedést ajánl fel, mely jobban behatárolhatja a felirat idejét. Az önéletrajzi bocsánatkérések alkotása tipikusan a politikai karrier két állomásának valamelyikén fordult elő: a trónkövetelő uralkodásának a kezdetén, vagy az örökösének a kijelölésekor. Ez a két lehetséges scenario azt sugallná, hogy a Tel – Dáni felirat vagy a 9. század közepén (Kr.e. 844-842) vagy a század utolsó negyedében keletkezett.⁵⁶

„Kiben kell tisztelnünk tehát királyaink gyilkosát? Jéhú Illés szavának végrehajtójaként van jelen a bibliai elbeszélésben, aki maga is az Úrért buzgólkodik: miért ne hinnénk el, hogy örömmel mészárolta le Aháb háza népét? De az Arám terjeszkedés idején vagyunk, amikor a damaszkuszi csapatok kétségkívül jelentős sikereket érnek el számos összecsapásban Palesztina-szerte. Miért ne hinnénk el tehát, hogy egy sikeres hadvezér percnyi gondolkozás nélkül fosztotta meg az életétől Jórámot és Ahazját? Ettől kezdve spekulatív talajon mozgunk, mégis, mivel a Királyok könyvének teológiai beszámolójával állunk szemben, talán a leghelyesebb, ha csak azt mondjuk ki, hogy Jéhú nevéhez kapcsolódó hatalomváltás bizonyosan véres jelenetek kíséretében ment végbe. A két említett király lehet, hogy az arám harcokban esett el, de Jahvista szempontból talán kegyes cselekedeteket Jéhúnak kell tulajdonítani. A gyilkos maga azonban még rejtőzködik előlünk.”⁵⁷

⁵⁵ Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol.13. 200-201.o.

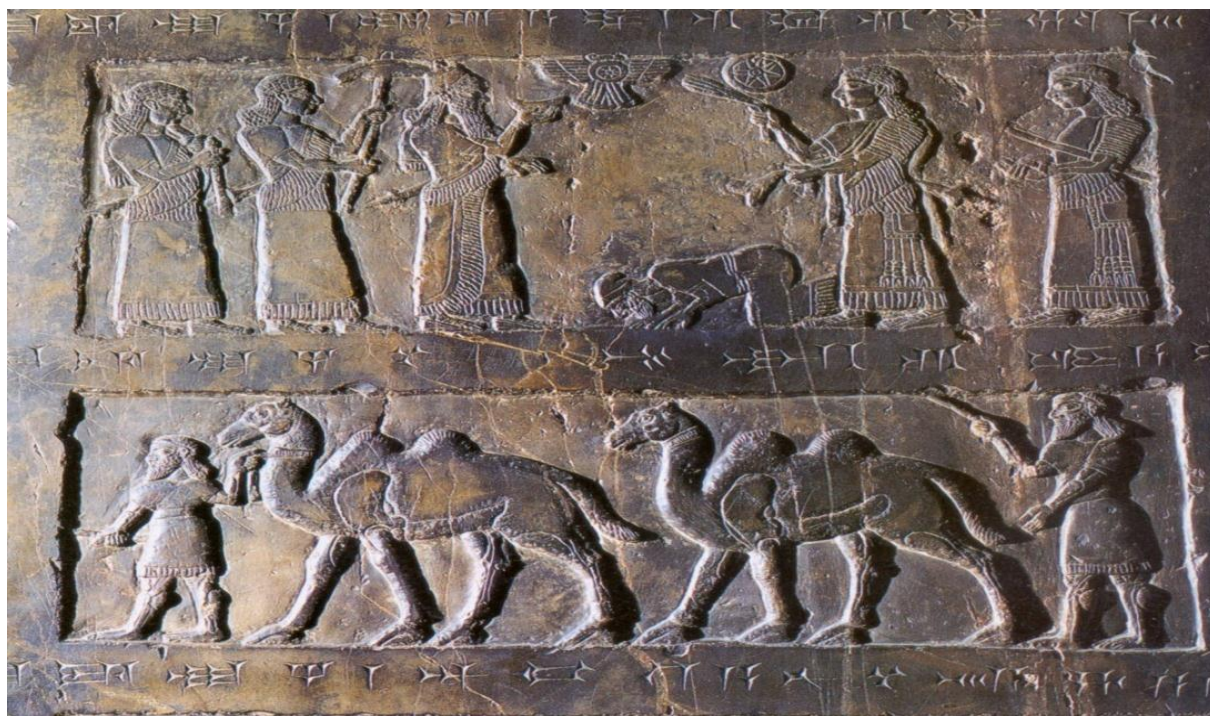
⁵⁶ Suriano, Matthew J.: The Apology Hazael: A Literary and historical analysis of the Tel Dan inscription. In.: Journal of Near Eastern Studies. 2007 july, Vol. 66. 172-173.o.

⁵⁷ Hodossy – Takács Előd: Móáb. Budapest, 2008, Új Mandátum könyvkiadó. 181.o.

V. Jéhú puccsának a következményei

V.1. Politikai következmények

Jéhú lázadása kétségkívül sorsfordító volt Palesztina történetében. Az az együttműködés, ami az északi és déli országrész között Jósáfát és Aháb király alatt elkezdődött, ezúttal megsemmisült a Jahvista extrém politika következtében. Márpedig világos lehetett: az akkori világpolitikai helyzetben csak így lehetett volna megállni az erősebb ellenfelekkel szemben: az 1Kir 20 nyilván beszél arról a fenyegetésről, amit I. Benhadad király jelentett az északi országrész számára, de arról is, hogy Ramót – Gileád csatájában a két király együttműködött. Végül Jéhú pártütése volt az, ami végképp megsemmisítette azt az erőt, amely az arámokkal képes lett volna szembeszállni. Mi maradhatott kiútként Jéhú számára? Nem más, mint külpolitikai manőverekkel elfordítani Hazáél erejét Izrael felől. Ez pedig az asszír hatalom révén volt lehetséges. Jéhú adót fizetett III. Salmanasszár asszír királynak azért, hogy szorongassa Hazáét, erről tanúskodik nekünk az ún. „fekete obeliszk”.⁵⁸

II. ábra: Fekete Obeliszk

⁵⁸ Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó. 115-116.o.

A „Fekete Obeliszket” Nimrudban találták meg 1846-ban, egy két méter magas kő obeliszk. Jéhu mellett más jelentős személyek is találhatók, rajta, mint Ben- Hadad és Hazaél.⁵⁹

III. Salmanasszár uralkodásának fontosabb eseményeit szóban és képben tárja elénk az obeliszk. Itt látjuk a nagy királyt kísérvé turtanujától és előtte hason fekve és a földet csókolva (mint az alázatosság és meghódolás legnagyobb jelképét) Jéhút, Izráel királyát. A Következő felirat kíséri az ábrázolást: „*Jéhú, Omri fiának adója*”.⁶⁰ Az, hogy Jéhút „Omri fiának” nevezi - azaz annak a családnak, a fiának, amit ő maga irtott ki - csak annyit jelent, hogy Jéhu olyan vazallus államban uralkodott, melynek fővárosát Omri alapította.⁶¹

III. Salmanasszár Kr.e. 841-es és az azt követő 838-as hadjárata mindössze késleltetni tudta Hazáél Izráel elleni támadását. Hazáél transzjordániai inváziója csak a kezdet volt. Később, talán már Jéhu uralkodása alatt a szíriai csapatok behatoltak az izráeli területek legmélyére a Jordántól nyugatra, elfoglalták Gátot az egyik jelentős filiszteus várost, és megszerezték a jeruzsálemi szentély összes kincsét.⁶² Jéhu véres tisztogatását ugyan súlyos gondok idézték elő, és valószínűleg a pogány környezettel való teljes összeolvadástól mentette meg Izráelt, azonban az ország élete megbénult. Az Omri ház politikájának alapját képező szövetségi rendszer – s ez a politika minden káros következményei ellenére is az országot megerősítette – egy csapásra széthullt.⁶³ A puccs véget vetett Izráel Föníciával és Júdával kialakított baráti viszonyoknak, ami kulcsszerepet töltött be az Omri - kor gazdasági felvirágzásában. Jezábel meggyilkolása enyhén szólva megrontotta a Föníciával való viszonyt, és az Omrida Ataljá királynőtől sem lehetett elvárni, hogy pozitívan viszonyuljon ahhoz az emberhez, aki lemészárolta az egész családját.⁶⁴ Izráel azonban belsőleg is megbénult. Az egész királyi udvar és a tisztviselők nagy részének kiirtása folytán 2Kir 10:11 „*Azután levágta Jéhú mindazokat, akik még megmaradtak Aháb házából Jezréelben, minden tekintélyes és bizalmas emberét, meg a papjait. Senkit sem hagyott elmenekülni.*” Az ország vezető rétegének legjavát vesztette el. Nem igen lépett fel a társadalmi és gazdasági visszaélések ellen sem, mert ezek változatlanuk fennálltak (Ámós). A Baál kultusznak véget vetett, de maga nem volt buzgó

⁵⁹ Lalleman, Pieter J.: The Old Testament and archaeology With a personal top ten of discoveries. In.: Evangel. Autumn 2008, Vol. 26. 86.o.

⁶⁰ Mahler Ede: Babylonia és Assyria. Budapest, 1906, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása. 332.o.

⁶¹ Israel Finkelstein és Neil Asher Silberman: Biblia és Régészet. Debrecen, Gold Book. 214.o.

⁶² J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 297.o.

⁶³ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 244.o.

⁶⁴ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 297.o.

YHWH tisztelő.⁶⁵ Mikor Jéhú mézárálása megtörtént Ataljá megragadta a hatalmat Júdában, föníciai testőrséggel vette magát körül és hivatalossá tette a Baál vallást. Jéhú puccsának tehát az a furcsa foganatja lett, hogy Izráelben helyreállt a nemzeti vallás, de Júdában megdőlt. Samáriában YHWH volt az Isten, Jeruzsálemben Baál.⁶⁶

V.2. Jéhú dinasztia

Jéhú után még négy uralkodó ült Izráel trónján a dinasztiából: Jóáház 816-800; Jóás 800-785; II. Jeroboám 785-745; Zakariás 745.⁶⁷

Jóáház. Az Izráel feletti szíriai fennhatóság és az ország sanyargatása Jóáház idején érte el tetőfokát. A történetekből kiderül, hogy az Izráel elleni arámi támadások mindennaposak voltak, és gyakran rabszolgaejtéssel is párosultak 2Kí 5:2 *„Egyszer rabló arám csapatok vonultak ki, és foglyul ejtettek Izráel országából egy kisleányt, aki Naamán feleségének a szolgálója lett.”* A helyzet végül változni kezdett, feltehetőleg valamikor Jóáház uralkodása idején. A 2Kí 13:4-5-ben említett „szabadító” talán nem volt más, mint III. Adad-nirari, aki nagyjából ekkortájt kezdte meg nyugati hadjáratait.⁶⁸ Az északi királyok elleni sztereotip formula teljesen megnyilvánul Jéhú ezen fiával kapcsolatosan is.⁶⁹

Jóás. Izráel felemelkedése, Jóás, Jéhú unokája alatt kezdődött, aki azután lépett a trónra, hogy Asszíria megtörte Damaszkusz erejét.⁷⁰ A Rimá-sztélé Jóást is felsorolja azok között, akik III. Adad-nirarinak sarcot fizettek, valószínűleg Kr. e. 796-os utolsó nyugati hadjárata kapcsán.⁷¹ III. Adad-nirari rimái sztéléjéből: *„Kétezer ezüst talentumot kapott, egyezer réztalentumot,*

⁶⁵ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 244-245.o.

⁶⁶ Gaston Maspero: A zsidók ókori története. Budapest, Franklin társulat – Révai testvérek kiadása. 88.o.

⁶⁷ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 296.o.

⁶⁸ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 298.o.

⁶⁹ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 22.o.

⁷⁰ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 247.o.

⁷¹ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 298.o.

kétezer vastalentumot, háromezer sokszínű ruhadarabot és (egyszínű) vászonruhát sarcként a Damaszkusz országában lévő Máritól. A samáriai Jóástól is sarcot szedett.”⁷²

A 2Kir 13:14 – 14:14 két további adatot említ Jóással kapcsolatban: három alkalommal győzte le Ben-Hadadot csatában, és visszaszerezte Hazáél által elfoglalt izráeli városokat. Ezenfelül legyőzte a Júdeai Amacját a Júdeai király által kezdeményezett csatában Bét-semes mellett, majd ezután Jeruzsálem ellen vonult, a városfal jelentős hányadát lerombolta, túszoikat ejtett, és kifosztotta a Szentélyt és a királyi kincstárakat.⁷³ A Deuteronomistának csak egy sztereotip magyarázata van a Jéhu dinasztia e királyával kapcsolatosan. Jóás természetesen meg lett vádolva „Jeroboám bűneivel” 2Kir 13:11. Nem mondják el nekünk milyen mértékben folytatta apja radikális teljesítményét.⁷⁴

II. Jeroboám. Helyreállította Izráel határait a Hamátba vivő úttól egészen a pusztá tengeréig. A „Hamát bejárója” kifejezés általában a Bekaa – völgyet, a Libanon és Anti – Libanon hegyek közt meghúzódó folyosót jelenti. A „Pusztá tengere” nem más, mint a Holt – tenger. Jeroboám Transzjordánia jelentős részén is visszaállította az izráeli fennhatóságot, ahogyan azt Ámós 6:13-14 és az 1Krn 5:17 is említi.⁷⁵ Jeroboám területi terjeszkedése összehasonlítható a Dávid és Salamon területi terjeszkedésével, erőskezű király volt, hogy sikerült helyreállítani a határokat. Voltak városrészek az északi királyságban, beleértve Hazort, Megiddót és Dánt, amely kiemelkedően virágoztak Jeroboám idején,⁷⁶ államigazgatási rendszeréről szinte semmit sem tudunk. A samáriai osztrakonok (36 cserépdarabra írt feljegyzés, adóként beszolgáltatott olaj- és borrakományról) alapján következtetve a salamoni mintára kialakított közigazgatási rendszer lehetett. Azt azonban nem tudjuk megállapítani, hogy az állam milyen pénzbeli vagy egyéb adót vetett ki alattvalóira. De bizonyos, hogy a kisember sorsa túlságosan nehéz volt, és az állam keveset vagy semmit nem tett a könnyítésére. Az izráeli társadalmi berendezést Ámós szerint kiáltó igazságtalanság s

⁷² J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 299.o.

⁷³ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 299.o.

⁷⁴ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 25.o.

⁷⁵ J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. 307-308.o.

⁷⁶ King, Philip J.: The Eighth, The Greatest of Centuries? In.: Journal of Biblical Literature; Spring89, Vol. 108. 4.o.

a bőség és nyomor szélsőséges ellentéte jellemezte.⁷⁷ A Jéhu dinasztiából való Jeroboám ugyanúgy megkapja a sztereotip megvetést „Jeroboám bűneinek” folytatásáért⁷⁸

Az isteni kegyelem korszaka mégsem tartott sokáig, ugyanis ahogyan azt a 2Kir 10:30 megmagyarázza, Isten megígérte Jéhúnak, hogy családjának csak négy nemzedéke fog uralkodni.⁷⁹ II. Jeroboám utódának, Zakariásnak rövid uralkodásával kihalt a Jéhu dinasztia. Nem világos, miért és milyen körülmények között lázadt fel ellene Sallum; félő, hogy Izráel újból egy káosz felé tart ekkor, hiszen az új király maga is egy merénylet áldozata le egy hónap után.⁸⁰ Az elbeszélés nagyon kevés helyet áldoz Zakariásra a dinasztia utolsó királyára. Most elérkeztünk a garantált időszak végéhez. Zakariásról szóló beszámoló teljesen sztereotip, utalással „Jeroboám bűneire”. Ugyanakkor az ember megütközhet azon, hogy nincs kemény formula, és nyilvánvalóan nincs ott a megsemmisítés formulája erre a királyra vonatkozólag, bár a halála erőszakos. A beszámoló azzal végződik, hogy emlékezteti az olvasót, hogy ez YHWH Jéhúnak tett eredeti ígérete szerint történik, így a hangsúly inkább a teljesítésen van, mint az ítélezésen⁸¹

V.3. Jéhu megítélése a Deuteronomista szemszögéből

Az Ősi Közel-Keleti uralkodók nyilvánvalóan hosszú dinasztiákra vágytak. Bizonyíték egy dinasztikus vonatkozásra nemcsak a dinasztikus ígéretekben található, hanem számos más szövegben is, köztük a királyi dinasztikus imákban. Ezekben az imákban az uralkodók isteni segítséget kérnek ahhoz, hogy dinasztiájuk fennmaradását határozatlan időre meghosszabbítsák. Mindenesetre, a dinasztikus stabilitás nagy érték volt az Ősi Közel-Keleti uralkodók számára. Tudták, hogy a trónon maradni és átadni egy örökösüknek nem magától értetődő. Potenciális trónbitorlók mindig voltak a horizonton és külföldi erők gyakran fenyegettek betöréssel és a nemzeti autonómia elvételével. Ezért az uralkodók megkísérelték ígéretek, imák és átkok formájában megvalósuló isteni segítséggel legitimizálni az uralmukat.

⁷⁷ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 250.o.

⁷⁸ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 25.o.

⁷⁹ Israel Finkelstein és Neil Asher Silberman: Biblia és Régészet. Debrecen, Gold Book. 207.o.

⁸⁰ Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó. 117.o.

⁸¹ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70.

Jéhút vallásos reformerekként jellemzik, pontosan az a fajta uralkodó, aki nemcsak vágyik egy dinasztikus ígéretre, hanem fel is akar jegyezni egyet. Jéhú megveti Jezábel bálványimádatát, megparancsolja mindazoknak a lemészárlását, akik Baált imádják, és kinyilatkoztatja YHWH iránti lelkesedését. Úgy is jellemzik, mint aki többet törődik YHWH szavával, mint bármelyik másik északi uralkodó, mivel teljesíti a prófétai megbízást, hogy ragadja meg a trónt és irtsa ki Aháb házat.⁸²

Jahvét csakis azon egyetlen legitim kultushelyen szabad tisztelni, ahová nevét helyezte. Ez az előírás kötelező érvényűvé vált egy olyan korszak számára, amely teljes mértékben tudtára ébredt a történelmi alapokkal rendelkező YHWH – hit és a kánaánita természetű kultusz közötti különbségnek, s amely megértette, ha Jahvét a magaslati szentélyekben tisztelik, vagyis ha a YHWH – tisztelet összevegyül a Baál – kultusszal, éppen a YHWH kultusz lényege tűnik el. A két kultusz semmiképpen nem fér meg egymás mellett. Ezt a radikális álláspontot képviseli a deuteronomista történetteológia is, hiszen ennek alapján ítéli meg Júdea és Izráel királyait, hogy elismerték-e: a jeruzsálemi templom az egyetlen legitim kultushely, vagy pedig a „magaslatokon” mutattak-e be áldozatot. A királyok felett mondott ítéletet minden esetben kizárólag ennek eldöntése határozza meg.⁸³ A Deuteronomista történelemben adott, hogy valamennyi király észak Izráelben egységesen elítéltetett, éppen így egységesen hiányoznak a Krónikás későbbi beszámolójából. A Dtr-ben elutasított személyek, nem fordultak el az 1 Kir. 12:30 *„Jeroboám bűnétől”*. Jeroboám elutasította Jeruzsálem és a templom centralitását, ami természetesen a Dtr fő gondolatának a magva 1 Kir. 13: 33-34 *„ De ez után az esemény után sem tért meg gonosz útjáról Jeroboám, hanem továbbra is rendelt papokat a nép köréből az áldozóhalmokra, és akinek ez tetszett, azt beiktatta, hogy az áldozóhalmok papja legyen. Ez a dolog volt Jeroboám házának a vétke, emiatt irtották ki a föld színéről és emiatt semmisítették meg.”* A Deuteronomista történész egy általános képletet használ valamennyi északi dinasztia, nevezetesen háromra a Jéhúé előtt, elítélésre és erőszakos végük megjósolására. A képlet először Jeroboám saját dinasztiájával kapcsolatosan fogalmazódott meg, mely természetesen csak egy generációra, a fiára, Nádábra terjedt ki. 1 Kir 14:10 *„Ezért én veszedelmet hozok Jeroboám házára, és kiirtom Izráelből Jeroboám férfitódait, apraját - nagyját, és teljesen kisöpröm Jeroboám háza népét, ahogyan*

⁸² Lamb, David: The Non-Eternal Dynastic Promises of Jehu of Israel and Esarhaddon of Assyria. In.: Vetus Testamentum, 2010 jul, Vol 60. 340-343.o.

⁸³ Gerhard Von Rad: Az Ószövetség teológiája I. Budapest, 2000, Osiris kiadó. 267.o.

*a szemetet kisöprik.*⁸⁴ Jéhuhoz érve a Deuteronomista nem ismétli meg a kiirtás nyers és megmásíthatatlan képzetét. Kétségtelen, hogy ez a negyedik északi dinasztia még mindig, végtére is negatív megítélés alatt áll a Jeruzsálemi perspektívából. Az ítélet megfogalmazása ugyanakkor, másképp hangzik, oly módon, hogy egy határozott értelmező manővert javasol; az ítélet abban az irányban változik, hogy puhítja a retorikát, még ha beszámoló végkimenetelét nem is. A Jéhu uralkodásáról szóló elbeszélés végén, az ítélkezés standard formáját fogalmazzák meg Jéhuval és a dinasztiájával kapcsolatban: Folytatta „Jeroboám bűneit”, különös tekintettel Bételre és Dánra 2Kir. 10:29 *„De nem tágtott Jéhu Jeroboámnak, Nebát fiának a vétkeitől, aki vétékbe vitte Izráelt: az aranyborjúktól, amelyek Bételben és Dánban voltak.”* De megjegyezendő, hogy a 29. vers ítélete és a 31. versben lévő megismétlés közé ékelődik Jéhu megerősítése és egy garancia dinasztiájának legalább részleges túlélésére 2Kir. 10:30 *„Az Úr ezt mondta Jéhúnak: Mivel jól véghezvitted, azt amit helyesnek láttam, és mindenben szándékom szerint bántál el Aháb házával, azért utódaid negyedizig ülnek Izráel trónján.”* Jéhút dicséri, mert azt tette, ami helyes volt YHWH szemében. A megerősítés figyelemreméltó; az utalások YHWH „szemére” jelzi, hogy Jéhu teljesítménye érintkezett YHWH leginkább előnyben részesített szándékával, nevezetesen az Omri és Aháb ház elpusztításával. A szöveg nagy gondot fordít arra, hogy Jéhút, a hatalmát, és a legitimitását precízen gyökereztesse a prófétai hagyományokba, mely a „YHWH-ért” való radikális és korlátlan „lelkesezés” hagyománya 2Kir 10:16 *„Majd ezt mondta: Jöjj velem, és lásd meg, hogyan buzgólkodom az Úrért. És magával vitte a harci kocsiján.”* Erről a lelkesedéről részletesen beszámolnak.⁸⁵

- Jéhu a másvilágra küldte Jórámot, Aháb fiát az Úr szava szerint (2Kir. 9:26).
- Jéhu Jezábel erőszakos halálát okozta az Úr szava szerint (2Kir. 9:36), melyet Illés mondott ki (1Kir. 21:23)
- Jéhu megölt mindenkit, aki maradt Aháb házából (2Kir. 10:11). Erről a cselekedetről Illés szavára utalva számoltak be (1Kir. 21: 21-24)
- Jéhu Samáriában fejezte be a munkát, mindenkit megölt az Úr szava szerint (2Kir. 10:17). Ez a cselekedet megint csak Illés szava által történt.⁸⁶

⁸⁴ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 16-17.o.

⁸⁵ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 18-19.o.

⁸⁶ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 19-20.o.

2Kir. 10:29,31-ben azt tartják, hogy Jéhú nem végzett elég jó munkát; de a 30. vers szerint igen jó munkát végzett. A dinasztikus garancia a 2Kir. 10:30 biztosítja, hogy Jéhú dinasztiája, Jéhú után még négy generáción át tartani fog. Az ilyen biztosíték a Deuteronomista Istenétől azt jelenti, hogy az engedelmesség jóléthez vezet. A Deuteronomista számára Jéhúval kapcsolatosan annyi maradt, hogy nyomon kövesse Jéhú egymást követő négy generációját, hogy lássa, az isteni garancia beteljesülését és fennmaradását. Egy dinasztia Észak Izráelben mely fennmaradt Izráel Istene hűségének égisze alatt.⁸⁷

V.4. Jéhú megítélése Hóseás 1:4 alapján

Az általános vérrontás olyan elkeseredést szült, amely hosszú időre megbénította az országot; még száz év múlva is élt a vád, hogy Jéhú esztelenül kegyetlen volt, s vele vérbűnt hozott saját fejére és házára Hós 1:4 *„Akkor ezt mondta neki az Úr: Nevezd el Jezréelnek, mert már csak egy kis idő, és megbüntetem Jéhú házát a jezréeli vérrontás miatt, és véget vetek Izráel háza királyságának.”* Jéhú maga nem bizonyult sem képesnek, sem elég bölcsnek ahhoz, hogy a beteg nemzetet talpra állítsa. A különféle ősi pogány szertartásokat zavartalanul gyakorolták, s a pogány gyakorlatot akadálytalanul iktathatták be a YHWH tiszteletbe, Hóseás mindezt világosan leírja.⁸⁸ Jezréel nevezetes csatatér volt. Itt halad át az Egyiptomot Mezopotámiával és Kis - Ázsiával összekötő legfontosabb út. A terület elég nagy ahhoz, hogy nagyobb hadseregek, harci kocsik is manőverezhessenek rajta. Jezréel városában Ahábnak palotája volt. (1Kir 21,1). Talán második fővárosnak számított. Ide húzódik a sebesült Jórám (2Kir 8,29), itt öli meg a pártütő Jéhú őt és anyját, Jezábelt (2Kir 9, 16-37). A 2Kir elismerőleg szól Jéhúról, hiszen prófétai felhatalmazás alapján cselekedett (2Kir 9,1-10), megállította a baálizálódásnak Aháb és Jezábel alatt már-már végzetessé váló folyamatát és megtorolta Aháb házának bűnét (2Kir 10,30). Két okból Hóseás mégis elítéli.⁸⁹

- Az első és fő ok: a helyes célt helytelen eszközökkel érte el. Vérengzésben túllépte felhatalmazását.
- A másik: Utódainál egyre alább szállt az Úr ügyéért égő buzgóság és már csak a hatalom megtartása volt fontos. A nagy tisztogató fia alatt ott maradt az Aséra szobor a fővárosban (2Kir 13,6 *„De mégsem tértek el Jeroboám házána a vétkeitől, aki vétekbe vitte Izráelt, hanem folytatták azokat. Az Aséra-szobor is ott maradt*

⁸⁷ Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 20-21.o.

⁸⁸ John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. 244-245.o.

⁸⁹ Czanik Péter: Hóseás könyvének magyarázata. 1996, Budapest, Iránytű Kiadó. 18.o.

Samáriában.”). Belpolitikai helyzetének megszilárdítása érdekében nyilván engedményeket kellett tenni a lakosság kánaánita részének és a termékenységi kultuszt gyakorló izraelitáknak. Hogy ez hová vezetett az épp Hóseás próféta könyvéből derül ki.⁹⁰

A vérrontást kéri számon (פָּקֵד) Isten Jéhú házán. A szó meglátogatást jelent, Isten látogatása egyaránt vezethet be áldást (1Móz 21,1; 2Móz 3,16) vagy ítéletet (2Móz 32,34; Ézs 23.17). A látogató megvizsgál számonkér. Vonzata עַל, akire a számonkérés vonatkozik, az előtt áll.

Az ítélet hamarosan bekövetkezik. Nemcsak a jelenlegi dinasztia szűnik meg, hanem az izráeli királyság is. Jéhú háza tulajdonképpen II. Jeroboám halálával megszűnt. Fiát és utódát, Zakariást fél évvel később megölték. A következő három évtized pedig a királyság haldoklásának ideje volt.⁹¹

⁹⁰ Czanik Péter: Hóseás könyvének magyarázata. 1996, Budapest, Iránytű Kiadó. 18-19.o.

⁹¹ Czanik Péter: Hóseás könyvének magyarázata. 1996, Budapest, Iránytű Kiadó. 19.o.

VI. Összefoglalás

A dolgozatomban részletesen levezettem, hogy hogyan jutottak el a Bírák korából a királyság kezdetéig, majd az egységes királyáig, amit jobb inkább perszónaluniónak nevezni, mert délen dinasztikus uralkodó volt Dávid, de északon semmiképpen sem, csupán szövetségekötésről volt szó, sem mint egységről. Salamon fia Roboám alatt kettészakadt az ország és így, Dávid és Salamon birodalma letűnt. Kettészakadt az ország, létrejött Izráel és Júdea királysága. Új korszak köszöntött be. A dolgozatom szempontjából lényeges következő király Omri volt, akivel megkezdődött az Omri dinasztia, az a dinasztia, aki miatt később felemelkedik az Illés által megjövendölt Jéhú, hogy elpusztítsa az Omri dinastiát. Megkezdődött a Baál – kultusz is Aháb királyságával, aki föníciai asszonyt vett feleségül, Jezábelt. Azt nem tudhatjuk, hogy Aháb csupán a feleségének akart kedveskedni a Baál-szentély építésével, mint ahogy Salamon is, vagy pedig az volt a szándéka, hogy beemelje a Baál vallást a nemzeti kultuszba. Nem sokkal később színre lép Jéhú is 843 körül, aki hadseregparancsnok volt a Ramót – Gileádi erődnél. Illés utódja Elizeus volt, ő egy prófétatanítványt küldött Jéhú felkenésére, akit ott meg is választanak királlyá. Kr.e. 845-841 között három fontos esemény történt szorosan egymásután. Hazaél megszerezte Damaszkusz trónját, Transzjordánia északi vidékein behatolt az Izráeli területekre, ami alkalmat adott a Jéhú-féle puccsra, III. Salmanasszárnak pedig ötödik nyugati hadjáratát folytatta, amely során saját állítása szerint leigázta Damaszkuszt, és megtámadta az Izráeli területeket. Érdekes, bár történetileg nem áll biztos lábakon, hogy a szövegek Illésnek és Elizeusnak egyaránt tulajdonítanak némi szerepet mind Hazaél, mind Jéhú hatalomra jutásában. A dolgozatom közepén a harmadik fejezetben foglalkoztam a Jéhú féle puccsal, ami azért történhetett meg, mert a nép elégedetlen volt. Az Omri dinasztia a Baálhoz vonzódott, és mint tudjuk az Ószövetségben és a deuteronomista történeti műben úgy ítélték meg, hogy egy király jó-e vagy sem, hogy mennyire tisztelte YHWH-t. Az Omri dinasztia, különösen Aháb, Baált tisztelte YHWH helyett. Jórám harcolt a Ramót – Gileádi erődnél úgy, mint az apja, de Jórám nem halt meg a csatában, hanem csak megsebesült és visszavonult a csatából. Felépülni nem a királyi palotában ment, hanem a vidéki házába Jezréel városába. A vallási, társadalmi és gazdasági sérelmek felhalmozódása utat nyithat egy lázadónak vagy forradalmárnak, aki megígéri, hogy minden rosszat helyreigazít. Ezúttal a katonai vezetés volt az, aki szembeszállt a rezsimmel, feltehetően elégedetlenek voltak az uralkodó előéletével vagy a kilátásaival. Azért választotta Jéhú azt a pillanatot a lázadáshoz, amit választott, mert Jórám, amint azt olvastuk már elég erős volt, hogy maga hajtsa a harci szekérét, lehet, hamarosan elhagyja a

sebezhető vidéki pihenőhelyét és visszavonul a megerősített erődítményébe, Samáriába. Ahazjá hazamegy Jeruzsálembe és a leendő Jéhú elmulasztaná az esélyt, hogy megszabaduljon a félig Omrida Júdeai királytól. Jéhú egy csapattal Jezréelhez vonult és Jórám kiment elé ez Jórám részéről a tisztelet jele volt, hogy ő ment elé. Az események sorozata gyors lett. Nem tudtam megállapítani, hogy Jórám miért ment Jéhú elé? Csak azért, hogy tiszteletet adjon Jéhúnak? Miért akart neki tiszteletet adni, mikor elhagyta a helyét és felülbírálta a királyi parancsot? Jéhú valószínűleg kivégezte Jórámot és Ahazját is. Jéhú kiirtotta az egész Aháb dinasztiát egy levelén keresztül másokat is bevonva a véres gyilkolásba. Ennek a háborzongató megnyilatkozásnak nincs előzménye egyik héber királyságban sem. Ez az Asszír uralkodók szadizmusának otromba utánzása. Sem a narrátor, sem a krónikás nem utal semmilyen külföldi szerepvállalásra a Jéhú lázadásban, de lehetnek nyomok egy feliratban, amit az ősi Izraelita városban Dánban találtak. Arámi nyelven íródott a 9-8. században Krisztus előtt, és három darabját találták meg, törötten, nem összefüggően, és csak részben olvashatóan. Összeillesztve a betűket, kiadnak egy részben olvasható szöveget: „Hadađ tett engem királlyá. És Hadađ előttem járt”. Hadađ volt Damaszkusz gondviselő istensége, így a király, aki Hadađ fenséges pártfogoltjaként mutatja be magát Damaszkusz uralkodója kell, legyen, aki elég hosszú ideig tartotta Dánt ahhoz, hogy sztlét (domborműves síremléket) állítson fel ott. A szöveg megemlíti Izráel egy királyának megölését, akinek a neve „ram”-ra végződik és egy David Házából való királyét, akinek a neve „yahu”-ra végződik. Izrael és Júdea királyai, akik kortársak voltak és mindkettőjüket ugyanakkor ölték meg, csak Jórám és Ahazjá lehettek. Hazaél lehet, hogy azért segített Jéhúnak, mert Jórám nem csatlakozott az Asszír ellenes ligához, és azt akarta, hogy Jéhú csatlakozzon hozzá, és segítséget nyújtott neki a trónra kerüléshez. Mint kiderült, Jéhú király első hivatalos tevékenységei között szerepelt kifejezni hódolatát Asszíriának és adót fizetni a királyának. Ezután Hazaéltól nem sok jóra számíthatott. Az A. Biran és J. Naveh által rekonstruált szöveg szerint Hazaél ölte meg Jórámot és Ahazját, de ez ellentmond a 2Kir 9:16-29-ben dokumentált hagyománynak, azért gondolom azt, hogy mégis Jéhú követte el a gyilkosságokat, mert hiteles beszámolónak tűnik a királyok második könyvében szereplő szöveg. A Tel – Dán sztlé Hazaélt nevezi meg gyilkosként, ezt én úgy értelmezem, hogy Jéhú kapott külső segítséget, és ez a segítség Hazaéltól jött, és ezért nevezi, a Tel – Dán sztlé gyilkosként Hazaélt. Jéhú puccsáról szóló beszámoló írója röviddel történetek után írt, mert minden véres részletet leír, így arra lehet következtetni, hogy a beszámoló hiteles. A Jéhú lázadásról szóló beszámoló objektivitása és a legendás elemek hiánya miatt a kritikusok nagymértékben bíznak alapvető történelmi pontosságában.

Jéhu puccsát követően mindkét királyság behódol az Asszír uralomnak. Véleményem szerint Jéhu nagymértékben hozzájárult, hogy az Izráeli és a Júdeai királyság is elbukjon, mivel a szövetség ami a két királyság között volt az felbomlott mikor megölte Jéhu Jórámot és Ahazját és olyan erős szövetség többé nem alakult ki. Gaston Maspero azt állítja, hogy Ataljá Júdeában hivatalossá tette a Baál vallást, én ezzel nem értek egyet és Maspero nem támasztotta alá semmivel ezt. A dolgozatom további részében foglalkoztam a Jéhu dinasztiával, és a legvégén Jéhu megítélésével a Dtr szemszögéből, valamint a Hóseás 1:4 szemszögéből. A Deuteronomista történelemben adott, hogy valamennyi Izráeli király egységesen elítéltetett, éppen így egységesen hiányoznak a Krónikás későbbi beszámolójából. A Dtr-ben elutasított személyek, nem fordultak el az (1 Kir. 12:30) „*Jeroboám bűnétől*”. Jeroboám elutasította Jeruzsálem és a templom centralitását, ami természetesen a Dtr fő gondolatának a magva 1 Kir. 13: 33-34. Jéhu mégis kapott egy felmentést a 2Kir 10:30-ban, hogy utódai negyedízig fennmaradnak, mert azt tette ami YHWH szemében helyes volt. Hóseás szerint viszont esztelen vérrontásba kezdett Jéhu, ezért dinasztiája el fog tűnni. Meggyengült az ország Jéhu alatt, utódai pedig már nem buzgólkodtak annyira, mint azt a nép elvárta volna. Jéhu valójában betöltötte a próféciát, amit Illés mond a királyok első könyvében és ezért dinasztiája fennmaradhatott, de csak ideiglenesen. Jéhu meggyengítette mindkét országrészt, ezáltal nem sokkal később behódoltak az Asszír uralomnak.

Irodalomjegyzék

- Alfred Jepsen: Nabi Soziologische Studien zur Alttestamentlichen Literatur und Religionsgeschichte. München, 1934
- Becking, Bob: Did Jehu write the Tel Dan inscription? In.: Scandinavian Journal of the Old Testament; 1999, Vol. 13. 187-201.o.
- Berlyn, Patricia: The Rebellion of Jehu. In.: Jewish Bible Quarterly, 2007 Oct-Dec, Vol 35. 211-221.o.
- Brueggeman, Walter: Stereotype and Nuance: The Dynasty of Jehu . In.: Catholic Biblical Quarterly, 2008 Jan, Vol 70. 16-28.o.
- Czanik Péter: Hóseás könyvének magyarázata. 1996, Budapest, Iránytű Kiadó
- David és Pat Elexander: a Biblia kézikönyve. 1989, NOVI SAD.
- David Noel Freedman: The Anchor Bible Dictionary. New York, Doubleday. 1992.
- Dr. Bartha Tibor: Az Ószövetség népe. Szeged, 1998, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szegedi Vallástanár tanszékének tanulmányi füzetek.
- Dr. H. Jagersma: Izráel története az ószövetségi korban. Budapest, 1991
- E.W. Heaton. Solomon's New Men. London, 1974, Thomes and Hudson.
- Gaston Maspero: A zsidók ókori története. Budapest, Franklin társulat – Révai testvérek kiadása. (évszám nélkül)
- Gerhard Von Rad: Az Ószövetség teológiája I. Budapest, 2000, Osiris kiadó
- Hodossy – Takács Előd: Móáb. Budapest, 2008, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Israel Finkelstein és Neil Asher Silberman: Biblia és Régészet. Debrecen, Gold Book.
- J Alberto Soggin: A History of Israel. London, 1984, SCM Press Ltd.
- J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A History of Ancient Israel and Judah. Philadelphia, The Westminster Press. (évszám nélkül)
- J.M. Miller: The fall of the house of Ahab. In.: Vetus Testamentum, 1967, Vol 17. 307-324.o.
- John Bright: Izráel Története. Budapest, 2001, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Josephus Flavius: A zsidók története. Budapest, 1980, Európa könyvkiadó.
- Karasszon István: Izrael Története. Budapest, 2009, Új Mandátum könyvkiadó.

- King, Philip J.: The Eighth, The Greatest of Centuries? In.: Journal of Biblical Literature; Spring89, Vol. 108
- Kőszeghy Miklós: Dávid. Budapest, 2001, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kőszeghy Miklós: Salamon. Budapest, 2005, Új Mandátum könyvkiadó
- Lalleman, Pieter J.: The Old Testament and archaeology With a personal top ten of discoveries. In.: Evangel. Autumn2008, Vol. 26.
- Lamb, David: The Non-Eternal Dynastic Promises of Jehu of Israel and Esarhaddon of Assyria. In.: Vetus Testamentum, 2010 jul, Vol 60. 337-344.o.
- Mahler Ede: Babylonia és Assyria. Budapest, 1906, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.
- Na'aman, Nadav: Jehu Son of Omri: Legitimizing a Loyal Vassal by his Overlord. Israel Exploration Journal; 1998, Vol. 48. 236-238.o.
- Suriano, Matthew J.: The Apology Hazáél: A Literary and historical analysis of the Tel Dan inscription. In.: Journal of Near Eastern Studies. 2007 july, Vol 66. 163-176.o.